

СИНКРЕТИЗМ ЖАНРІВ І ФОРМ МЕМУАРНОГО ПИСЬМА

Наталія Мажара

З осмисленням аспектів генології пов'язані визначальні шляхи розвитку літературознавчої науки, оскільки її своєрідні категоріальні структури залишаються основоположними елементами систематизації художнього матеріалу, в сфері функціонування якого останнім часом спостерігається помітний інтерес до рецепції крізь призму найновіших досягнень сучасної науки.

Висвітлення питань, пов'язаних із вивченням мемуарів як метажанрового утворення документалістики має велике значення, оскільки забезпечує теоретичні засади досліджень генології спогадової літератури та визначає необхідну методичку дослідної роботи з цією специфічною категорією текстів.

Актуальність зазначеної проблеми визначається постійною увагою теоретиків літератури до проблем генологічної ідентифікації мемуаристики.

Питання дефініції мемуаристики в сучасному українському літературознавстві привертали увагу чималої кількості науковців різних рівнів. З'ясованими сьогодні є чимало питань, серед яких: вивчення її окремих жанрів – щоденника (М. Варикаша, Н. Видашенко, Є. Заварзіна, Н. Момот, К. Танчин), художньо-біографічної прози (І. Акіншина, Т. Черкашина), літературного портрета (І. Василенко), письменницького епістолярію (В. Кузьменко, М. Коцюбинська, Л. Морозова), автокоментаря (О. Медоренко), автобіографії (А. Цяпа, Т. Черкашина), художніх мемуарів і автобіографічної прози (Г. Маслюченко); дослідження – аспектів ідейно-художнього змісту мемуарного тексту (В. Пустовіт, О. Скаріна);

особливостей становлення мемуаристики на певних історичних етапах (Т. Гажа, Г. Маслюченко, М. Федунь); постатей мемуаристів, їх доробку (І. Гавриш, Т. Заболотна, І. Кузнецова, Л. Мацапура, М. Мельник, Н. Сопельник, Л. Таймазова); надбань мемуаристики інших країн (І. Веріго, О. Клімчук, Н. Скляр, Т. Томіліна). Ці літературознавчі праці створюють підґрунтя для загального уявлення щодо цілісної картини генези мемуаристики, однак не вичерпують особливостей її жанрової ідентифікації.

На особливу увагу заслуговують виважені наукові розвідки стосовно поступового ускладнення генологічної структури мемуаристики таких дослідників української літератури “non-fiction” як О. Галич [3], Л. Касян [5] І. Савенко [12], Т. Черкашина [14] та інших.

Брак єдиної загальноновизнаної методології і методики, де були б ураховані компоненти історико-генетичного, порівняльно-історичного та типологічного методів аналізу, все ще не дає можливості мемуарам як мета-жанру набути необхідної чіткості та визначеності. Проблематика їх вивчення із урахуванням цієї концепції є багатоаспектною. Отож, з'ясування особливостей її генологічної структури сприятиме перегляду стереотипів дефініції цього різновиду документалістики.

Без урахування такої категорії генерики як жанр, сьогодні неможливою є інтерпретація будь-якого твору. Одна із дослідниць сучасної української генології Т. Бовсунівська стверджує: “Крім стійкості та нормативності категорія жанру має й супротивну особливість: вона історично рухлива, як і вся шкала художніх цінностей. Межі, що відокремлюють літературу від нелітератури, як і межі розрізнення жанрів, мінливі, причому епохи відносної стійкості поетичних систем чергуються з епохами деканонізації та формотворчості. Будь-який жанр може запозичувати специфічні особливості інших жанрів та істотно міняти свій внутрішній лад і вигляд” [1, с. 8].

Погоджуючись із наведеним міркуванням, наголосимо, що оскільки поняття жанру є динамічним, а його межі – достатньо умовними, вузьке окреслення мемуарів лише як жанру неспроможне повністю розкрити їхню природу і потенціал. Вважаємо, що мемуаристика вже давно вийшла поза межі поняття власне жанру і стала самостійним метажанром, ядром своєї власної розгалуженої жанрової системи, кожен із жанрів якої знаходиться у постійному розвитку, розкриваючи природу та особливості літератури “non-fiction”, маючи при цьому досить рухомі межі та вільну специфіку в стильовому оформленні.

Основою мемуаристики є складний і вагомий фактичний матеріал, однією із можливостей вивчення якого є вироблення методики дослідження її жанрової системи, надання дослідженням системності.

Жанрова система мемуарів є достатньо відкритою. Цей факт сприяє можливості різноманітного змішування традиційних жанрів (листів, щоденників, нотатників, записників, літературних портретів, власне мемуарів, автобіографії тощо), їх взаємній дифузії. Мемуаристи спираючись на ці традиційні жанри, шукають нових форм для реалізації та фіксації своєї пам'яті, що сприяє появі нових жанрів.

Дифузія жанрів як одна із провідних ознак генології мемуаристики сприяє їх взаємозбагаченню, що є об'єктивним результатом складних взаємин людини з оточуючим світом, оскільки демонструє зміни, що відбуваються у свідомості творця, а взаємне проникнення елементів одних жанрів в інші, у свою чергу, сприяє внутрішнім змінам, що відбуваються вже в мемуарних творах. У сучасній спогадовій літературі ця тенденція є найпомітнішою.

Дослідниця специфіки категорії жанру Н. Копистянська стверджує: “Сучасне співвідношення між видами мистецтва, а також між літературою і наукою, літературою і публіцистикою сприяє тому, що на стикових лініях розвивається цілий ряд жанрів, вивчення якого потребує аналізу різного поєднання родових, видових та інших компонентів” [7, с. 25]. Для розуміння метажанрової природи сучасних мемуарів важливо теж врахувати той факт, що вони знаходяться на стику науки та мистецтва. Працюючи над спогадами, письменник до певної міри проводить окремі наукові пошуки, серед яких: уточнення за історичними першоджерелами фактів життя та діяльності людини, або низки постатей, яким присвячено твір; відтворення із глибин пам'яті подій минулого. Все це зумовлює художнє осягнення особистості, адже мемуари збагачуються не лише за рахунок міжжанрової взаємодії, а й міжродового зв'язку, взаємодії з видами мистецтва.

Естетика та своєрідність новоутворених внаслідок дифузії жанрів реалізує прагнення автора бути вільним і самостійним у виборі шляхів і способів відтворення свого минулого й теперішнього, розширює межі мистецтва і науки. Процеси дифузії здійснюють вплив на вибір оповідної форми, сприяють свободі та варіативності навіть у межах одного твору.

З огляду на вищезазначене та спираючись на розуміння мемуаристики як своєрідної метажанрової системи, позначеної низкою трансформацій, нам видається доцільним виокремити в контексті генези цього міжродового утворення такі тенденції: 1) внутрішньотипологічну дифузію – змішування жанрів мемуарів між собою в середовищі мемуаристики; 2) зовнішньотипологічну дифузію – змішування з іншими жанрами літератури, інших видів мистецтва і науки.

Під дифузією (жанровим змішуванням) розуміємо об'єднання в одному творі елементів двох і більше жанрів, при якому “генологічні ознаки” одного з них стають домінуючими, а інших – сприяють розкриттю задуму мемуариста.

Завдячуючи своєму гнучкому мисленню і специфічній оповідній структурі мемуари опинилися в центрі процесів дифузії. На наш погляд, тенденція до змішування різних жанрів як у межах мемуаристики, так і в позажанровому вимірі, створює її своєрідну генологічну модель. Зупинимося більш детально, на кожному з виокремлених варіантів жанрової дифузії.

Внутрішньотипологічна дифузія. Жанри мемуаристики взаємодіють між собою постійно, при цьому характер і глибина взаємодії змінюються в залежності від існуючого на той час комунікативно-культурного оточення. З точки зору генології, взаємодія здійснюється у формі проникнення одних жанрів в інші, підпорядкованості їх загальному композиційному структуранту мемуарної оповіді.

Спогади відтворюються з пам'яті мемуариста повністю або частково та сприяють організації оповіді за певною хронологією, доповнюючись при цьому різноманітними коментарями, відступами, міркуваннями. Для цілісної фіксації минулого до власне мемуарів долучаються й інші жанри. В одне ціле їх об'єднує суб'єктивне осмислення не лише свого життя, а й бажання репрезентувати атмосферу певної доби за законами людської пам'яті із залученням справжніх документів того часу – листів, щоденників, нотатників, некрологів тощо. Крім пізнавального значення, це змішування жанрів є дуже показовими, оскільки відтворює свідоме прагнення автора віднести себе до певного середовища, наголосити на своїй приналежності до зображуваної історичної доби.

Так, нотатки, власне спогади й літературні портрети постають у творі В. Минка “Гості моєї хати” [11]. Для “Споминів у біографії” Б. Бойчука характерною є модель відображення часу, коли описуються різні вікові періоди життя автора із залученням елементів автобіографії, коментарів, літературних портретів [2].

Подорожні нотатки, уривки з епістолярію, портрети українських митців слова органічно вписуються в художню структуру спогадів Г. Костюка в його мемуарній диалогії “Зустрічі і прощання” [8; 9].

Мемуарні книги – “Київські неокласики” (упорядник В. Агеєва) та “Спогади про Павла Загребельного” (упорядник М. Слабошпицький) – теж можна вважати яскравими прикладами внутрішньотипологічної дифу-

зії, оскільки в них присутнє змішування: спогадів, літературних портретів, уривків із щоденників, нотатників, епістолярію, есе тощо. Кожен із цих жанрів не представлений у чистому вигляді, однак є компонентом складної структури, що формує цілісність і виняткову оригінальність цих праць [6; 13].

Зовнішньотипологічна дифузія. Д. Затонський наголошував: “Поезія і правда” Гете сформували сучасний роман як такий, “Сповідь” Руссо, “Племінник Рамо” Дідро, “Життя Анрі Брюлара” Стендаля виробили техніку новітнього роману. А сьогоднішня автобіографія, сьогоднішні мемуари, сьогоднішній літературний щоденник, у свою чергу, звертаються до романної техніки. Відхрещуючись, відмежовуючись від роману як жанру, сподіваючись знову його перегнати, вони потрапляють у річище вільних романних форм. Такою є динамічна повчальна діалектика жанрових взаємодій” [4, с. 57-58].

Погодимось з подібним твердженням науковця, оскільки мемуарна проза, протягом тривалого часу використовує вже готові жанри художньої літератури – оповідання, повість, роман. Саме завдяки динамічній діалектиці жанрових взаємодій виникають високомистецькі твори, адже у творчості кожного письменника накопичуються передумови для збагачення та оновлення своїх улюблених прозових жанрів. Це і є свідченням процесу зовнішньотипологічної дифузії.

Однією з особливостей мемуарної прози є тісна діалектична взаємодія двох протилежних аспектів – дослідницького й естетичного. При цьому автору не вдається бути наскрізно об’єктивним, оскільки і теперішнє, і рецепція минулого з урахуванням вікового статусу, історична оцінка подій неодмінно впливають на мемуариста. Чимало письменників репрезентують у її модифікаціях об’єктивну реальність тієї чи іншої історичної доби, навіть, із відомих їм одиничних явищ і фактів життя героїв. Створюючи образ, мемуарист використовує ті ж само художні засоби та прийоми, що і письменник: відбір ключових епізодів, портрет, пейзаж, авторську характеристику, самохарактеристику, характеристику за допомогою інших персонажів, різноманітні відступи.

Наявність спогадів у художній палітрі письменників різних літературних напрямів, їх зовнішньотипологічна дифузія – забезпечує відведене їм місце в контексті мемуарів як метажанрового утворення, що має власні жанри, може виявлятися у різних формах та є не тільки наслідком потреби часу, а й результатом рецепції попереднього досвіду.

Мемуарні твори, що сформувалися на перетині жанрів мемуаристики та епосу, наділені сукупністю документальних ознак – оповідь від першої особи, в минулому часі, в хронологічному порядку про ті події, учасником яких оповідач був особисто, та художньо-літературних – вигадка, художність стилю, інтерес до психології та приватного життя. Цей синтез жанрів з одного боку виводить твори за межі художньої літератури, переміщує їх до наджанрового утворення документалістики, а з іншого – є рухомим, багатограним, у ньому чудово реалізуються характерні риси доби, простежується не лише індивідуальний розвиток автора, а й зміна напрямів, стилів у літературі.

Дихотомічна дія мемуарної прози є її структурним чинником. Паралелізмом, бінарними протиставленнями підкреслюється тотожність і повна розділеність, аналогія і нетотожність. Через бінарні опозиції письменник-мемуарист осмислює складність людських характерів своїх сучасників, зіставляє і протиставляє характери.

Естетичне й семантичне поле мемуарної прози надзвичайно розширює її інтертекстуальність. В одному випадку мемуарист проектує архетипову ситуацію, яка має відношення до міфу, до первісних джерел або сягає епохи античності чи пізніших часів життя народу. Багато хто обирає для цього традиційну форму життєпису – від перших проблисків свідомості в дитинстві й до актуального моменту писання. Саме індивідуальна робота мемуариста визначає специфіку композиційної побудови, особливості сюжету, систему часо-просторових відношень, які у своїй єдності і визначають особливості прозового твору.

Жанрова специфіка мемуарної прози обумовлена прагненнями автора сполучити авторський наратив зі специфічним сповідальним тоном, викладенням факту. Задум автора мемуарної прози не обмежується передачею подробиць, які були згадані. Події і враження вибудовуються в тексті в зв'язку із метою, яку ставить собі автор (відтворити минуле, зрозуміти взаємозв'язок особистої історії та історії свого народу, вглибитися у витоки своєї особистості – у дитинство). Все це зумовлює особливі форми організації сюжету, художні принципи перетворення реальних творів.

Мемуарна проза є складноорганізованою, структурою, визначальним елементом якої є автор – з усією складністю його людської та творчої особистості. Дійсність у мемуарній прозі сприймається письменником як самоцінний об'єкт літературного відображення, а документ постає підтвер-

дженням правдивості оповіді. Кожен автор відтворює події відповідно до свого світогляду, досвіду, переконань та поглядів на відтворювану добу.

Живі проблеми й конфлікти, реальні постаті людей, попередників, сучасників, через художнє осмислення вільно входять до української літератури, даючи потужні імпульси творчій активності митців. Адже, зрілий літературний талант, сформований у прозовому річищі, знаходить для себе нові можливості у сфері документалістики. Для читачів внаслідок цього з'являються нові джерела духовного збагачення й розширення інформації, оскільки мемуарна проза містить у собі відбиток яскравої письменницької індивідуальності, слугує міцною і оригінальною ланкою між конкретним фактом і витонченою творчою фантазією автора.

Упродовж своєї еволюції українська мемуаристика накопичила багатий досвід взаємодії з жанрами художньої літератури. Так, кластичним прикладом зовнішньотипологічної дифузії жанру власне мемуарів і епічного жанру роману сприяла появі неперевершених романів В. Сосюри “Третя Рота” та Т. Масенка “Роман пам’яті”. Змішування спогадів із повістю забезпечує своєрідність творів М. Стельмаха “Гуси-лебеді летять” і “Щедрий вечір”, повісті І. Ле “Борозною віку”, В. Дрозда “Музей живого письменника”, Р. Іваничука “Дороги вольні і невольні”, П. Панча “На калиновім мості”, В. Минка “Моя Минківка”, “Червоний Парнас”, Г. Гордасевича “Соло для дівочого голосу”, У. Самчука “На білому коні”, “На коні вороному”, кіноповісті О. Довженка “Зачарована Десна”.

Результатом взаємодії власне мемуарів і оповідання є “Портрети” Ю. Щербака; спогадів і есе – “Микола Хвильовий. Портрет мятежника” І. Дніпровського, “Два роки в Кремлі” Б. Олійника, “Дар Евдотеї” Д. Гуменної, Тарас Шевченко: геній – в самотності” Б. Сушинського; спогадів і автобіографії – “Вирвані сторінки з автобіографії” М. Матіос.

Кожна доба та індивідуальність, особистісна система цінностей вносить свої корективи у процеси дифузії мемуарних жанрів. Традиційні для однієї доби жанри, під впливом мінливого сьогодення зазнають ще більших змін. Слушною, з цього приводу, видається думка М. Коцюбинської: “Сповідальна інтонація, настроєність, нахил до авто спостережень і самоаналізу, що виливається у специфічний мемуарний “потік свідомості”, рельєфність і неповторність окремих кадрів з кінофільму пам’яті – все це незаперечні прикмети своєрідної “художності” цього типу літератури, що помножена на її інтенсивну інформативність та ефект присутності, зумов-

лює її принадність і є запорукою читацького інтересу – не тільки сьогодні, а й сподіваюся, завтра” [10, с. 173].

Дійсно, сучасна мемуаристика починає освоювати нові площини для відтворення модусів минулого й рецепції сьогодення. Індивідуальність мемуариста стає вищою за інші цінності та переноситься у віртуальну площину мережі Інтернет, що реалізується у так званих інтернет-щоденниках або блогах, які ґрунтуються на принципах традиційного паперового діаріуша. За допомогою новітніх інформаційних технологій відкриваються необмежені можливості в написанні щоденників. Цей різновид зовнішньотипологічної дифузії найчастіше представлений блогами таких відомих письменників як О. Забужко, Ю. Андрухович, С. Жадан та багатьох інших. Інтернет-щоденники демонструють їх творчу майстерність крізь призму споглядання навколишньої дійсності.

Не претендуючи на вичерпність, положення нашої розвідки доповнюють знання про генологічну своєрідність мемуаристики, відкривають нові можливості у вивченні питань співіснування і підпорядкування жанрів мемуарів у контексті метажанрового виміру цієї форми документалістики. Перспективними нам видаються подальші дослідження окреслених дифузій у контексті системи жанрів мемуарів на основі текстового матеріалу, що безумовно сприятиме оновленню концептуальних основ дефініції жанрово-стильового поля літератури “non-fiction”.

Бібліографічні посилання

1. Бовсунівська Т.В. Теорія літературних жанрів. Жанрова парадигма сучасного зарубіжного роману. Київ: ВПЦ “Київський університет”, 2009. 519 с.
2. Бойчук Б. Спомини в біографії Київ:Факт, 2003. 200 с.
3. Галич О.А. Українська документалістика на зламі тисячоліть: специфіка, генеза, перспективи: монографія. Луганськ: Знання, 2001. 246 с.
4. Затонский Д.В. Сцепление жанров (место автобиографии, мемуаров, дневника в становлении и жизни современного жанра) // Жанровое разнообразие современной прозы Запада. Київ: Наукова думка, 1989. С. 4-59.
5. Касян Л. “Книга життя” Ірини Жиленко “Homo feriens” в автобіографічно-мемуарному дискурсі // Слово і час. 2012. № 6. С. 41-50.
6. Київські неокласики / упоряд. В. Агеєва. Київ: Факт, 2003. 352 с.
7. Копистянська Н. Жанр, жанрова система у просторі літературознавства: монографія. Львів: ПАІС, 2005. 368 с.
8. Костюк Г. Зустрічі і прощання: спогади у 2 кн. Київ: Смолоскип, 2008. Кн. 1. 720 с.

9. Костюк Г. Зустрічі і прощання: спогади у 2 кн. Київ: Смолоскип, 2008. Кн. 2. 512 с.
10. Коцюбинська М. Література факту: між “великою” і “малою” зонами (із циклу “Історія, оркестрована на людські голоси”) // Березіль. № 9. 2006. С. 157-173.
11. Минко В.П. Вибрані твори: Повісті. Спогади. Портрети. Київ: Держлітвидав України, 1962. 701 с.
12. Савенко І.Л. Літературні мемуари як особливий літературно-культурний текст сучасної документалістики // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. № 19 (230). 2011. С. 121-126.
13. Спогади про Павла Загребельного / упорядник М.Ф. Слабошпицький: худож.-оформлювач О.М. Артеменко. Харків: Фоліо, 2010. 249 с.
14. Черкашина Т.Ю. Мемуарно-автобіографічна проза ХХ століття: українська візія: монографія / за наук. ред. О.А. Галича. Харків: Факт, 2014. 380 с.